Жәмийеттиң раўажланыўы менен, адамлардың түсиниклериниң кеңейиўи, тереңлесиўи нәтийжесинде келинге қойылатуғын дәстүрге байланыслы талаплар, ўазыйпалар бир қанша жеңиллесип, инсанның қәдир-қымбатын улығлаў, түсиниў, еркин жүриў сыяқлы нормалар әсте-ақырын қәлиплести.

Заманагөй хәўжарларда:

Қайнатаңның есиги,
Тилла есик хәўжар,
Шайқап отыр төринде,
Алтын бесик хәўжар.

Таза ашылған бағлардың,
Гүлиндей бол хәўжар,
Қайната-қәйин енеңниң,
Қызындай бол хәўжар.

Қазандағы қатлама,
Қатланады хәўжар,
Қызды алып жеңгелер,
Атланады хәўжар. [6.198]

Келтирилген мысаллардағы хәўжар жырының тексти өткен дәўирлердегидей ууайым-қайғыны сәўлелендирип турған жоқ. Керисинше қыздың бахытлы өмирге қәдем қойыўлары, бахытлы ана болыўға тилек билдириўлер, қәйин ата хәм қәйин ененең қызындай болып кетесең деген жақсы тилеклери сәўлелендирилген. Хәттеки жас-жубайлық дәстүриниң ата-бабалар дәстүри, пайғамбарлардан басланатуғын жол екенлигин:

Әўел бастан қудайды,
Яд етейин хәўжар,
Пайғамбардың руўхын,
Шад етейин хәўжар.

Пайғамбардың бир қызын,
Әлий алған хәўжар,
Қыз берисип қыз алыў,

Соннан қалған хәўжар, -деген нәсият мазмунындағы хәўжар жыры айтылып, жас-жубайларды шаңарақ қурыўдай әдиўли ўазыйпаны орынлап атырғанлығы менен хабарландырады, бул муқаддес дәстүрди ардақлап даўам еттириўлерин уғындырады. Қыз узатыў дәстүри арқалы қарақалпақ халқы ишинде хәўжар жырларының пайда болыўы, халықтың этномәдениятын жүзеге шығарыўшы тәрбиялық әхмийетине оғада бай болып, халық руўхыятына миллий психологиясына тәсир етиўши жырлар болып есапланады.

Халық тарийхы, этнографиясы, мәденияты менен тамырласқан салт-дәстүр жырларының инсан өмириндеги әхмийети жүдә үлкен. Халық ишинде салт-дәстүрге байланыслы өмир сүрип киятырған бул жанрдың хызмети, өзиншеликлери қарақалпақ халқының этнофольклорлық дүньясын таныты ўшы қәдириятлар қатарына киреди.

Әдебиятлар

1. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. –Нөкис: «Қарақалпақстан». 1980.
2. Дәўқараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1961.
3. Ягафаров Р. Поэтическая искусство татарского народа. –Алма-ата: 1983.
4. Тажимуратов А. Каракалпакские народные песни. (Дореволюционный период): Автореф. дисс… канд. филол. наук. – Нукус: 1966. –С. 16.
5. Гусеев В.Г. Эстетика фольклора. –Л.: 1967. –С.139.
6. Баўатдинова С. Каракалпак халык косыклары. Хрестоматия. –Нөкис: «Каракалпакстан» 2019.

РЕЗЮМЕ. "Ҳавжар" қорақалпоқ халқининг анъаналарини ёритувчи бой халқ қўшиқларидан биридир. Анъанавий халқ табобатидан иборат бўлиб, у анъанавий маданиятнинг бир қисмидир. Анъанавий шеърият намуналари ҳар қандай анъанани ижро этиш ва сақлашда ҳам хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. «Хавжар» - одна из богатых народных песен, освещающих традиции каракалпакского народа. Состоящая из традиционных народных средств, она является частью традиционной культуры. Образцы традиционной поэзии также служат в исполнении и сохранении любой традиции.

SUMMARY. "Havzhar" is one of the rich folk songs that illuminate the traditions of the Karakalpak people. Consisting of traditional folk remedies, it is a part of traditional culture. Samples of traditional poetry also serve in the performance and preservation of any tradition.

İ.YUSUPOVTÍŃ "PASEYDONNÍŃ ǴÁZEBI" SHÍǴARMASÍNÍŃ SYUJETI, POETIKASÍ

F.Jamalova - *3-kurs student*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayansh so‘zlar: asar, syujet, obraz, ideya, mazmun va forma.

Ключевые слова: рассказ, сюжет, образ, идея, содержание и форма.

Key words: story, plot, image, idea, content and form.

Kirisiw: Suw-ómir tirishiligi. Suwsız ómirdi kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Suw insan ómiri. Suw tábiyatda gózzallıqtı jaratadı. Suw hámme nársege kerek.Suw ishiw qanday jaǵımlı, suw quyıw qanday jaǵımlı. Biz suwdıń ómirimizdegi áhmiyeti ullı ekenligin bilemiz. Biraq ta bul suwdıń qádirine jetetuǵınlarda, jetpeytuǵınlarda bar.

İbrayım Yusupovtıń "Paseydonnıń ǵázebi" shıǵarması arqalı kórsetpekshimen. İ.Yusupov Qaraqalpaq ádebiyatın tematikalıq, janrlıq hám kórkemlik jaqtan bayıttı. Shayırdıń "Paseydonnıń ǵázebi" poeması qaraqalpaq poeziyasınd úlken jańalıq bolıp kirdi. "Paseydonnıń ǵázebi" shıǵarmasında shayır mifologiyalıq syujetten paydalana otırıp bùgingi tábiyattıń ekologiyalıq ózgerislerge ushıraw sebeplerin alleriyalıq (astarlı mánide) usılda súwretlengen. 1986- jılı oktyabrde jazılǵan. 84 kuplet 337 qatardan ibarat. Allegoriyalıq usılda dóretilgen. "Paseydonnıń ǵázebi" poeması mifoligiyalıq syujette qurılǵan, oǵan sebep mifologiyalıq qaharmanlar teńiz qudayı Paseydon, onıń balası, dárya qudayı Anaxita hám onıń qızı, dárya boyındaǵı shırashı, onıń sulıw hayalı h.b personajlar qatnasadı. Usılardıń obrazın dóretiw sebebinen shayır jerimizdiń ekologiyalıq jaǵdayınıń, suw haqqında, bul jaǵdaylardıń qalay payda bolıp, onıń sebebinen xalıqtıń búgingi turmısın, tábiyat kórinislerin súwretleydi.

Teńiz qudayı Paseydonnıń úsh ulı boladı. Eń kóriklisi kishi ulı dárya Anaxitanıń ózinen de sulıw qızı boladı. Usı qız teńiz qudayınıń kishi ulına ashıq boladı. Onı izlep, "muhabbat qız janımdı jaqtı da ketti, suw tulpardı urlap shaptı da ketti" deydi. Solay etip, ekewi arasında kúshli muhabbat bolıp, qosılıp turmıs quradı. Biraq, kóp jıllar ótkennen keyin olar arasında urıs-qaǵıs kúsheyedi. Teńiz qudayınıń balası shırashınıń hayalın jaqsı kórip qaladı.

"Súymedi dáryadan kelgen aǵıstı,
Kúni-túni ańlıp awlaq jaǵıstı,
Sol kelinshek suwǵa tússe, suw qızıp
Tolqın tolqın menen záńgi qaǵıstı." [1:87]

Bul jerde yaǵnıy Paseydonnıń erke balası, dáryanıń qádirine jetpeydi. Onıń muhabbatın qádirlemeydi. Sonsha alıs tawlardan, suw tulparın shawıp kelse, mıń jıl boyı tek sol dep kelse de qádirin bilmeydi.

"Sen bilmeyseń adamzattıń kimligin,
Hádden asqan mákkarlıǵıń, sumlıǵıń,
Sol bir eki ayaqlı maqluqlar ushın,
Jabajaqsań maǵan kewil tuńligin." [1:87]

Teńiz patshasınıń ulı qáytse de, ol óz sózinen qaytpaydı. Aqırı onıń muhabbatınıń qádirin bilmeydi. Teńiz patshasınıń ulı dáryaǵa qarap bılay deydi.

" Jaǵısqa telmirer arzıw-ármanım,
Endi muz qatsa da suwımas qanım,
Kúnshıǵısta eki qatın bir erge,
Jayǵasıp kelgen ǵoy burınnan, janım."[1:87]

Bul gápten soń, dárya sulıwı ashıwǵa minedi. Shıraqshınıń qayıǵın awdaradı, shıraqshınıń hayalı ózi aman qalıp hayalı óledi. Shıraqshı ayralıqqa qamıstay sınıp, jas balası menen ekewi qaldı. "Dárya piyriniń, ıshqı miyrimin ashıwǵa almasıp suw tulparın jetelep ketip qaladı. Teńizi ishki iyrimin tartıp jatadı. Bul jerde dárya suwınıń da qádirin bilmegenimiz. Ol aqırı ashıw menen ketip qaladı.

Keyin, tiykarǵı syujet konflikti úsh patshanıń bir-birine sóylesiwi. Sonıń menen birge suwdıń qádirin bilmeydi. Úsh patsha "Saǵadaǵı suw isher", shóllerge h.b jerlerge suw beremiz dep, teńizdi qurtıp aladı. Balıqlar, bekireler uwıldırıq shashalmay nabıt boladı. İnsannıń tábiyatımızǵa, suwımızǵa bergen azarı. Paseydonnıń balası suw túbinde bir qábirdiń qasında kishi ulınıń sarǵayǵan túsin kóredi. Paseydin bul iske ǵázeplenedi. Dawıldı shaqıradı. Hámme jarge dawıl bolıp, quyın barıp, duzdı kóterip jiberedi. Yaǵnıy eginler quwrap qaladı. Bul jerde tek ózin oylaǵan úsh patshanıń sebebinen, aqır-aqıbet áwladlar qıynaladı.

"Hesh húkimdar dańq hám házlik quwalap,
Úsh altın kesedan ishpesin sharap,
Dárya teńizinen ayra túspesin,
Ne islese insap penen islesin,
Aqıl hám hújdannıń kózine qarap."[1:95]

Poetikası:Metafora, teńew.

"Jolbarıstay awıllardı shuwlatıp,
Shapqan qashını da tıńlamadı ol"-[1:83]

Bul qosıq qatarlarında shayır dáryanıń qanshelli dárejede kúshli tolqın menen tolıp-tasıp aqqanın "jolbarıs"qa teńew arqalı sáwlelendirgen. Bir waqıtları Ámiwdáryanıń usılay haǵlap aǵıp turıwı kóp apatlarǵa, tasqınlarǵa alıp kelgen, sonlıqtanda dárya tolqınınıń qúdiretin, kúshin beriw ushın "jolbarıstay" teńewinen paydalanǵan. Al, shayır dártli máwritlerdi súwretlewde de oǵırı teńewlerdi paydalanǵan. Mısalı:

"Ayralıqtan qáddi qamıstay sınıp,
Jas balası menen ekewi qaldı."[1:87]

Shırashı jigittiń ayralıq dártine kúyip-janǵanın, qáddi búgilgen pursatlardı qamıstay sınıwına megzetedi.

Metafora.

"Teńiz juwıp bosaǵasın awıldıń,
At ornına qayıq minip barısıp."[1:85]

* * *

Sol kelinshek suwǵa tússe, suw qızıp,
Tolqın tolqın menen záńgi qaǵıstı.[1:85]

Bul keltirilgen mısallarda "awlıldıń bosaǵası", "tolqınlardıń záńgi qaǵısıwı" sıyaqlılar metafora bolıp tur. Bul kórkemlew quralları arqalı shayır teńizdiń tolqınlarınıń kúshli aǵıs penen shayqalıp turǵanın, suwdıń mol ekenligin, adamlar jasaytuǵın awıllarǵa shekem kelip turǵanın sáwlelendirgen. Al, ekinshi mısaldaǵı metafora "Tolqın tolqın menen záńgi qaǵıstı" qatarı arqalı teńiz patshasınıń ulınıń muhabbatın, yoshlanıp, tolqınlanıp turǵan aydınlardı kórkem túrde jetkerip beredi.

"Sol bir eki ayaqlı maqluqlar ushın,
Jabajaqsań maǵan kewil teńligin."[1:86]

Mısalda keltirilgen "kewil teńligi" metafora arqalı jigittiń dárya patdhasınan kewli suwınǵanın, muhabbatı ózge gózzalǵa arnalǵanın sezgen qızdıń júrek tórindegi ıshqı azabın beeiw maqsetinde qollanılǵan.

Salqın janlı qızį dárya piyriniń
Jigit júreginiń tereń iyrimin,
Háwijge keltirip, boyın qızdırıp,
Qondıra almadı muhabbat miyrin.[1:85]

Bul qatarlarda "Jigit júreginiń tereń iyrimi" metaforasında ashıq jigittiń muhabbat sezimlerin, júrektegi tuyǵıların bildiriw ushın jumsalǵan.

Oypatlarda ómir gúlin ırǵaltıp,
Shólden saqlar edi sonsha ellerdi.[1:89]

* * *

Atomlarǵa saldıń ilim qurıǵın,
Kosmostıń túńligin ashar sırıǵıń,
Bir qol menen ómir gúllerin egip,
Bir qol menen shashtıń ájel urıǵın...[1:96]

Bul qatarlarda birinshi qosıqta "ómir gúli" metaforası tirishilikti, adamzattıń ómir súriwin, bunıń arqawı teńiz ekenligin bildiredi. Keyingi "ilim qurıǵı" - insaniyattıń atomdı jaratıwı ilimniń jetiskenligi bolıw menen birge, adamzattıń pútkil adamzattıń dushpanı boldı.

Ádebiyatlar

1. Yusupov İ. Alasatlı dúnya bul. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1987.
2. Yusupov İ. Zaman aǵımı. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1968.
3. Yusupov İ. Tumaris hám basqa poemalar. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1974.
4. Yusupov İ. Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı. –Nókis: "Qaraqalpaqstan", 1992.

REZYUME. Bul poemadaǵı súwretlengen waqıyalar biziń jumısımızdıń tek ótkendegi emes, al házirgi turmıs shınlıǵı allegoriyalıq usılda berilgen. Bundaǵı mifologiyalıq syujetler turmıslıǵın berip, jaslarǵa tábiyattı ekologiyalıq apatshılıqtıń, suwdı ısırap qılmawımızdıń, qádirine jetiwimizdi túsindirip beredi.Sebebi, dáryanıń qádirine jetpey, suwdıń qádirine jetpey, teńizdiń qurıwına alıp keldi. Tábiyattı qorǵawǵa shaqırı áwladlarǵa sabaq bolıwın kórsetip berilgen.Bul shıǵarmanıń hár bir qatarı arqalı, dáwir nápesi búgingi qayta qurıwlardıń ruwxı poetikalıq til menen óz sáwleleniwin tapqan.

РЕЗЮМЕ. События, описанные в этом стихотворении, не только из нашего прошлого, но и из настоящего, они представлены в иносказательной форме. Эти мифологические сюжеты оживляют и объясняют молодежи экологическую апатию природы, наше потребление воды, нашу силу. Городам был дан урок защиты природы.Через каждую строчку этого проекта в поэтическом языке обретался дух реконструкции современности.

SUMMARY. The events described in this poem are not only from our past, but from the present, they are presented in an allegorical way. These mythological plots give life and explain to young people the ecological apathy of nature, our consumption of water, and our power. The lesson of protecting nature was given to the cities. Through each line of this project, the spirit of the reconstruction of the present era was found in the poetic language.